

**IV. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ГРАМАТИКИ, СТИЛІСТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ.
РОЛЬ ТЕКСТУ В НАВЧАННІ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ**

УДК 811.161.2'243'367.622:37.016

**МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ МИХАЙЛА ШКІЛЬНИКА
ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ІМЕННИКА
ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ДИДАКТИЦІ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ЧУЖОЇ**

Ірина Процик

Львівський національний університет імені Івана Франка

Розглянуто методичні розробки відомого українського дидактика Михайла Шкільника, які він запропонував для вивчення граматичних категорій іменника. Основну увагу зосереджено на можливостях використання лінгводидактичних прийомів для засвоєння категорії роду іменника, які він рекомендував застосовувати на уроках із українськими школярами, під час занять із чужоземцями.

Ключові слова: українська лінгводидактика, граматичні категорії іменника, категорія роду іменника, лінгводидактичні прийоми і методи, методика викладання української мови як чужої.

Відомий український дидактик Михайло Шкільник у праці „Формування в учнів граматичних понять іменника” [4] пропонує прийоми й методи для вивчення основних лексико-граматичних та граматичних категорій іменника на заняттях зі школярами. Дослідження особливостей сприймання й засвоєння граматичних понять, що входять у систему іменника, проведені на основі спостережень за українськими школярами, дають багатий матеріал для роздумів про специфіку вивчення цих категорій у середовищі носіїв мови, а також для порівняння цих відомостей із особливостями сприймання та засвоєння граматичних категорій іменника в чужоземній аудиторії.

Спостереження під час занять української мови з чужоземцями дали можливість зафіксувати ті приклади неправильного вживання та сплутування форм роду, числа та відмінка іменників у їхньому усному та писемному мовленні.

У цій статті спробуємо проаналізувати порушення норм у вживанні однієї з основних граматичних категорій іменника – роду, яких припускалися чужоземці, порівняти їх із типовими девіаціями українських школярів та простежити, які з методичних рекомендацій М. Шкільника, що їх він запропонував для української лінгводидактики, можна використати в методиці викладання української мови як чужої.

Надзвичайно цінними з дидактичного погляду є результати, які отримав Михайло Шкільник під час проведення експерименту в українських школах, що стосувався того, на які ознаки спираються учні для розрізнення основних граматичних категорій іменника – роду, числа й відмінка. Ці відомості допомагають українським методистам з'ясувати причини помилок, що їх припускалися учні під

час засвоєння категорій іменника, та зосередити увагу на важких для опанування аспектах української граматики.

Одним із найважливіших чинників успішного вивчення мови є **розуміння** мовних явищ і **свідоме** засвоєння її граматичної будови. Цьому сприяє глибоке осмислення законів мови, опанування правил граматики. А глибина осмислення досягається насамперед умінням практично застосувати вивчені правила, тобто вмилем поєднанням теорії та практики в процесі вивчення мови. Аналіз конкретних фактів мови допомагає тим, хто її вивчає, простежити певні тенденції в її граматичній будові, прийти до певних узагальнень. Як радить М. Шкільник, „до усвідомлення граматичних значень роду, числа, відмінка, часу, виду підводимо учнів шляхом аналізу, співставлення та виділення і узагальнення спільних ознак у багатьох однотипних мовних явищах” [4: 7–8].

Розглядаючи на заняттях категорію роду, мусимо пам'ятати, що це одна з найхарактерніших ознак іменника, а усвідомлене її засвоєння сприятиме успішному опануванню інших граматичних ознак, притаманних цій частині мови, зокрема числа, поділу іменників на відміни, вивченню їх відмінкових форм та виробленню навичок правильного написання відмінкових закінчень іменників різних відмін.

Михайло Шкільник визначає такі методологічні основи вивчення категорії роду: „встановити, які смислові й граматичні ознаки лежать в основі поділу іменників на три граматичні роди та яке співвідношення цих ознак у цій категорії” [4: 47].

Слідуючи цій настанові, констатуємо, що основним критерієм диференціації іменників – назв істот на чоловічий і жіночий рід є семантична ознака приналежності до тієї чи іншої статі, наприклад: *батько – мати, кінь – кобила, Тарас – Ярина, хлопець – дівчина*. У багатьох групах іменників, що є назвами категорії живого, критерієм визначення роду є також і граматичні ознаки – закінчення та суфікси, наприклад: *ведмедиця, вихователька, лісничиха*. Як стверджує М. Шкільник, „семантична ознака статі як основна при визначенні роду деяких іменників – назв істот – підкріплюється граматичними засобами – словотворчими суфіксами та закінченнями. Інакше кажучи, в іменниках такого типу логічний і граматичний фактори повністю збігаються: ознака статі зумовлює віднесення їх до чоловічого чи жіночого роду” [4: 47]. Проте й у цій групі іменників – назв осіб цих критеріїв не дотримано послідовно, зокрема іменники *хлоп'я* і *дівча*, попри чітку семантичну вказівку на чоловічу й жіночу стать, за граматичними ознаками – системою відмінкових форм – належать до іменників середнього роду.

Як українські учні, так і чужоземці для визначення роду назв істот відштовхуються насамперед від семантики іменника, пояснюючи свої міркування так: „Іменник *мати* жіночого роду, бо це жінка”; „Іменник *Микола* чоловічого роду, бо це хлопець”; „бо це чоловіче ім'я” [4: 56]. Послугуючись тільки семантичним прийомом під час визначення роду іменників *хлоп'я* і *дівча*, вони знову потрапляють у пастку та пояснюють родову приналежність слова *хлоп'я* до чоловічого роду тим, що цей іменник називає особу чоловічої статі, а *дівча* – до жіночого роду, бо називає особу жіночої статі. Таке відривання семантичної ознаки від граматичної призводить до помилок у визначенні роду іменників. Михайло Шкільник пропонує під час розгляду на заняттях роду іменників – назв істот, у яких він визначається за значенням, наголосити на тому, що „іменники чоловічого роду означають звичайно назви істот чоловічої статі, іменники жіночого роду – назви істот жіночої статі, назви малят відносимо до середнього роду” [4: 57]. У такий спосіб можна підкреслити, що

семантична ознака категорії роду є однією з найістотніших у назвах людей і деяких тварин.

М. Шкільник акцентує увагу на тому, що в назвах тварин „родова диференціація за семантичною ознакою охоплює тільки ті види, в яких вона має певне практичне значення або зумовлюється зовнішніми ознаками будови тіла, наприклад: *корова – віл, курка – півень, качка – селезень* і т. д. В інших випадках у назвах тварин для представників різної статі маємо одну форму граматичного роду – чоловічого (*тхір, леопард, сокіл, тюлень*) чи жіночого (*пантера, щука, сорока, ластівка*)” [4: 47–48].

Методичний прийом, що його використовують українські дидактики, щоб полегшити учням (як носіям мови, так і чужоземцям) засвоєння категорії роду, є використання особових (*він, вона, воно*) чи вказівних (*цей, ця, це*) займенників, співвідносних із відповідними родами іменників. Одним із різновидів завдань на класифікування іменників за родами є вправи на розподіл іменників на такі, що їх шляхом підставлення можна замінити займенниками *він / цей, вона / ця, воно / це*. Цей прийом використано в підручнику „Українська мова. Практичний курс граматики для студентів-іноземців” Валерії Вінницької та Надії Плющ [1: 12–13]. Проте, як зазначають самі ж методисти, „додавання до іменників займенників *він, вона, воно* не завжди дає правильну відповідь” [2: 33–34].

У назвах неживих предметів, на протигагу до назв істот, не простежується логічного вмотивування роду іменників. Саме цей аспект невмотивованості родової приналежності іменників створює найбільше труднощів, особливо на заняттях із чужоземцями, адже вони, на відміну від носіїв мови, не засвоюють родові форми іменника „шляхом **практичного їх вживання** (виділення – І. П.) у процесі формування мовного стереотипу рідної мови без осмислення цих форм” [4: 52], а закон аналогії тут не завжди спрацьовує.

Аналізуючи під час занять закінчення як одну з основних граматичних ознак роду іменника варто наголосити, що іменники можуть мати як типові, так і нетипові закінчення. Так, для іменників жіночого роду типовим є закінчення *–а* (*долоня, голова, Соломія*), для іменників середнього роду – закінчення *–о* та *–е* (*весло, поле, село, серце, товариство*), а для іменників чоловічого роду – нульова флексія (*вечір, острів, промінь*). Натомість нетиповими для чоловічого роду є закінчення *–а* (*Микола, Хома*) та *–о* (*батько, соловейко*), для жіночого – нульове закінчення (*зелень, молодь, тінь*) та закінчення *–а* для іменників середнього роду (*дитинча, знання, цуценя*).

У лінгводидактиці для чужоземців найчастіше під час вивчення категорії роду послуговуються граматичним фактором розрізнення родової приналежності, тобто пропонують тим, хто вивчає українську мову як чужу, запам’ятати закінчення іменників чоловічого, жіночого та середнього родів у називному відмінку, диференціюючи їх для легшого засвоєння на типові й нетипові. Автори багатьох підручників для чужоземців пропонують таблицю закінчень іменників (типових і нетипових), проілюстровану прикладами, зокрема так є у посібниках Валерії Вінницької та Надії Плющ „Українська мова. Практичний курс граматики для студентів-іноземців” [1: 12], Тетяни Фролової „Українська за 26 днів: Українська для тих, хто її не вивчав” [3: 19].

Проте й орієнтування на закінчення називного відмінка не забезпечує безпомилкової диференціації іменників на роди. Нерідко чужоземці, беручи до уваги лише типові закінчення іменників, помиляються у визначенні роду. Так, іменник

чоловічого роду *Дніпро*, за аналогією до іменників із закінченням –о (*вікно, масло*), зараховують до середнього роду. Аналогічний приклад наводить і Михайло Шкільник: „За високою кручею вирувало *Дніпро*. Учень зарахував іменник *Дніпро* до середнього роду, спираючись на характерне для цього роду закінчення –о” [4: 55].

Відтак логічний чи граматичний фактори зосібна не завжди є достатніми у визначенні роду іменників, а тому нерідко необхідно враховувати різні фактори або їх сукупність: значення іменника, його семантико-граматичну ознаку та граматичні ознаки – форми називного відмінка однини чи систему відмінкових закінчень однини.

Якщо форми називного відмінка однини іменників, що належать до різних граматичних родів, збігаються (*ведмежа – мережа, навчання – статуя, гусенятко – тато*), то для розрізнення роду слід брати до уваги систему відмінкових закінчень в однині (*ведмежати, ведмежаті, ведмежа, ведмежам, на ведмежаті – мережі, мережі, мережу, мережею, у мережі*), що чітко диференціює рід цих іменників.

В українській мові рід іменника є категорією історично зумовленою. Рід деяких іменників у процесі історичного розвитку зазнав змін унаслідок перерозподілу типів відмінювання. Так зокрема, іменники колишньої і-основи, що були іменниками жіночого роду, перейшли на українському ґрунті до іменників чоловічого роду (*біль, запис, продаж, степ, ступінь*), натомість інші іменники і-основи, які були чоловічого роду, перейшли в українській мові в категорію жіночого роду (*гортань, путь*). На це особливо треба звертати увагу, коли на заняттях української мови є російськомовні чужоземці, адже визначення роду такого типу іменників становитиме для них труднощі через те, що деякі ідентичні за звуковим оформленням та однакові за закінченнями слова в українській та російській мовах належать до різних родів, зокрема, іменники *біль, накуп, насип, пил, полин, розпач, Сибір* в українській мові є іменниками чоловічого, а в російській – жіночого роду, а іменник *путь*, що в українській мові є іменником жіночого роду, в російській – належить до чоловічого. Цікаво, що визначення родової приналежності такого типу слів викликає труднощі й у носіїв мови. Наводячи приклади типових девіацій українських школярів: „*Але він, незважаючи на гостру біль, підвівся на лікті; Повінь приходив все ближче і ближче; Кармелюк втік з Сибірі*”, – М. Шкільник приходиться до висновку, що – „...учні найчастіше допускають помилки на вживання роду іменників, які в процесі історичного розвитку української мови змінювали рід і зараз у діалектах або в російській мові мають інший рід, ніж у сучасній українській літературній мові” [4: 55].

Михайло Шкільник вважає, що „над важкими для розрізнення роду словами типу *путь, біль, продаж, Дніпро* потрібна тривала робота і то не тільки під час вивчення роду чи навіть усього матеріалу про іменник, а й при вивченні інших змінних частин мови, що узгоджуються з іменником, деяких тем синтаксису, а також у повсякденному мовному спілкуванні” [4: 62].

Він також звертає увагу на те, що для російськомовних учнів важким може бути визначення роду складних іменників з другим коренем *пис-*. Ці іменники в староукраїнській мові мали м'яку основу й були жіночого роду, а потім унаслідок занепаду редукованих голосних у кінці слова стали іменниками чоловічого роду (*життєпис, правопис, рукопис*). У російській мові ці іменники зберегли м'яку основу й жіночий рід. Маючи в слухацькій аудиторії чужоземців-росіян, на таких відмінностях у родовій приналежності іменників із другим коренем *пис-* треба обов'язково наголосити.

Ефективними для закріплення категорії роду іменників є вправи на добирання до запропонованих іменників найхарактерніших прикметників-епітетів й узгодження їх, наприклад: *безмежний степ, гірка печаль, далекий Сибір, зубний біль, найвищий ступінь, нелегка путь, український правопис, широкий Дніпро*.

Особливої уваги заслуговують також іменники спільного або, як їх ще називають, подвійного роду, які залежно від смислових та синтаксичних зв'язків із відповідними іменниками в контексті можуть бути чи то чоловічого, чи то жіночого роду, наприклад: *староста Дмитро, староста Оленка*. „До цієї групи належать тільки іменники – назви людей, наприклад: *сирота, каліка, плакса, рева, листоноша, білоручка, забіяка, гуляка, писака, замазура, бродяга, базіка, базікало, бідолаха, слуга, волоцюга, роботяга, заїка, зайда, нездара, скнара, недотепа, сіромаха, злодюга, ненажера, п'яниця, ханжа, недоучка, роззява...*” [4: 49–50]. Спільною граматичною ознакою усіх іменників спільного роду є закінчення –а в називному відмінку, хоча є серед них декілька іменників із закінченням –о, зокрема *базікало, забудько, ледащо* (ці іменники можуть бути чоловічого й середнього родів). Більшість іменників спільного роду має емоційне забарвлення.

Чужоземці, як правило, пов'язують родову приналежність іменників спільного роду тільки з жіночим родом, орієнтуючись на типове для цього роду закінчення –а та аргументуючи свою думку тим, що іменники на зразок *листоноша, слуга* можна замінити займенником *вона*. Підставлення займенника в цій ситуації не дає правильного результату, що свідчить про недосконалість цього методичного прийому. Тут необхідно звернути увагу тих, хто вчиться, на те, що іменники спільного роду, залежно від роду іменника, з яким вони пов'язані в реченні, можуть бути як чоловічого, так і жіночого роду, а без контексту визначити рід таких іменників не можна. Розрізнення чоловічого та жіночого роду тут забезпечується синтаксичними засобами.

Натомість у ситуації з іменниками, які вживаються тільки в формі множини, прийом підставлення займенника допомагає з'ясувати, що іменники *штани, ножиці, сани, Чернівці* можна поєднати лише зі займенником *вони*, а відтак усвідомити, що в українській мові є іменники, які не мають форми однини, а вживаються лише в множині й за родами не розрізняються.

Цікавою є група іменників – назв осіб чоловічого роду, які не мають відповідників жіночого роду (*інженер, науковець, фотограф, біолог, майор*). Ці іменники використовують для називання і чоловіків, і жінок. Тому нерідко носії мови й чужоземці плутають їх із іменниками спільного роду.

Ще одним „випробуванням” для тих, хто вивчає українську мову, є визначення родової приналежності складноскорочених слів та аббревіатур. Причиною помилок у цьому випадку є недостатнє усвідомлення будови складноскорочених слів або аббревіатур та невміння правильно розшифрувати їх. Тут варто звернути увагу тих, хто навчається, що складноскорочені слова та змінювані аббревіатури на кінцевий твердий приголосний – це іменники чоловічого роду (*завгосп, профком, неп*), а складні слова на м'який приголосний є іменниками жіночого роду (*працевдатність, сіножать*). У політерних, позвукових та комбінованих незмінюваних аббревіатурах рід визначають за стрижневим словом, наприклад: *АЕС* – ж. р. (станція), *МЗС* – с. р. (міністерство), *НБУ* – ч. р. (банк), *райвно* – ч. р. (відділ). Нерідко, визначаючи рід аббревіатур, як носії мови, так і чужоземці орієнтуються на форму слова й кінцевий звук. Наприклад, зараховуючи іменник *райвно* до середнього роду, мотивують це тим, що до нього можна дібрати займенник *воно*, або ж тим, що він закінчується на –о, а

це – типова флексія середнього роду, забуваючи при цьому, що тут йдеться про незмінювану аббревіатуру, яка не має закінчення.

Якщо українські школярі дуже часто припускаються помилок у розрізнюванні та вживанні роду малозрозумілих чи рідковживаних слів, як правило, чужих з походження, то чужоземці, навпаки, найчастіше мають труднощі з визначенням роду власне українських іменників.

Отож до найтипівіших причин появи помилок під час визначення роду іменників належать: 1) нерозуміння семантики слова; 2) застосування неправильної аналогії (найчастіше з російською мовою); 3) застосування способу добирання до іменника займенника відповідного роду, що не в усіх випадках є виправданим. Тому найефективнішими дидактичними прийомами для глибокого й осмисленого засвоєння категорії роду, які запропонував Михайло Шкільник, є: 1) прийом тлумачення семантично незрозумілих іменників; 2) прийом узгодження з іменником пояснювальних слів (прикметників, порядкових числівників, дієприкметників), „які тісніше семантично пов’язуються з іменником, ніж вказівні чи особові займенники, і тим самим краще закріплюють у свідомості дитини родову класифікацію відповідних іменників” [4: 65]; 3) прийом порівняння системи відмінкових закінчень однини іменників (*біль – болю – болем; сіль – солі – сіллю*), „що пов’язує засвоєння роду з усвідомленням однієї з важливих та одночасно й найскладніших його істотних ознак – системою відмінкових закінчень однини” [4: 65–66]; 4) прийом усвідомленого запам’ятовування типових і нетипових для певного роду флексій у називному відмінку („для усунення передумов виникнення неправильної аналогії” [4: 66]). М. Шкільник особливо наголошує на тому, що „відповідно до особливостей засвоєння роду у певних групах іменників слід, зрозуміло, й відповідним чином диференціювати прийоми й методи роботи над засвоєнням цього поняття, застосовуючи відповідно до конкретних умов семантичну, морфологічну чи синтаксичну ознаки. Учні, нарешті, повинні усвідомити, що рід іменника – це не змінна, а постійна його ознака, що іменники за родами не змінюються” [4: 69].

Аналіз дидактичних прийомів для ефективного засвоєння категорії роду іменника, які запропонував використовувати на заняттях із українськими школярами відомий український методист Михайло Шкільник, дає підстави стверджувати, що більшість із них з успіхом можна застосувати й під час роботи з чужоземцями, адже вони мають універсальний характер. Оскільки семантико-граматичні особливості категорії роду вказують на складне переплетення в ній семантичних та граматичних ознак, під час вивчення цієї категорії іменника в чужомовній аудиторії необхідно ґрунтуватися на розгляді сукупності цих ознак.

-
1. *Вінницька В. М., Плющ Н. П.* Українська мова. Практичний курс граматики для студентів-іноземців. – К., 1997.
 2. *Терлак З. М., Сербенская А. А.* Украинский язык для начинающих. – Львов, 1992.
 3. *Фролова Т.* Українська за 26 днів: Українська для тих, хто її не вивчав: Навч. посіб. – К., 2004.
 4. *Шкільник М. М.* Формування в учнів граматичних понять іменника. – К., 1962.

**METHODOLOGICAL TREATMENTS OF MYHAİLO SHKILNYK FOR
LEARNING GRAMMATICAL CONCEPTS OF THE NOUN AND THEIR USAGE
IN THE DIDACTICS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AS FOREIGN**

Iryna Protsyk

Ivan Franko National University of L'viv

The article deals with the methodological treatments of a famous Ukrainian didactic scientist Myhailo Shkilnyk which he suggested for learning grammatical concepts of the noun. The main attention is given to the usage of lingual didactic ways for understanding the gender category of the noun, which he recommended to use at the lessons with the Ukrainian pupils and with foreigners.

Key words: Ukrainian lingual didactics, grammatical categories of the noun, noun category of gender, lingual didactic ways and methods, methodology of teaching the Ukrainian language as a foreign.

**МЕТОДИЧЕСКИЕ РАЗРАБОТКИ МИХАИЛА ШКИЛЬНЬКА
ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ
ИМЕНИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ
В ДИДАКТИКЕ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО**

Ірина Процик

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

В статье рассматриваются методические разработки известного украинского дидактика Михаила Шкильняка, которые он предложил для изучения грамматических понятий имени существительного. Главное внимание сосредоточено на возможностях использования лингводидактических приемов для усваивания категории рода имени существительного, которые он рекомендовал использовать на уроках с украинскими школьниками, во время занятий с иностранцами.

Ключевые слова: украинская лингводидактика, грамматические категории имени существительного, категория рода имени существительного лингводидактические приемы и методы, методика изучения украинского языка как иностранного.